

Krajobraz forteczny poligonem wymiany doświadczeń edukacyjno-naukowych

Zofia Mavar, Dražen Arbutina

Fortification Landscape
as Training Ground
for the Exchange
of Educational and
Scientific Experiences

Wprowadzenie

Introduction

W krajobrazie kulturowym Chorwacji szczególne miejsce zajmuje pejzaż forteczny, a wśród jego różnorodnych, lepiej lub gorzej zachowanych form, wyróżnia się krajobraz Puli, miasta położonego na wybrzeżu Adriatyku, w południowo-zachodniej części półwyspu istryjskiego. Od połowy XIX do lat 90. XX wieku głównym czynnikiem rozwojowym tego miasta była funkcja militarna, a istotny wkład w kształtowanie specyficznego krajobrazu urbanistycznego miasta miały władze wojskowe, w szczególności Monarchii Austro-węgierskiej. W tkance miasta i w otaczającej je okolicy zachowały się liczne obiekty wojskowe ze wspomnianego okresu. Są to budowle militarne wraz z zapleczem, systemem infrastrukturalnym i komunalnym oraz budowle towarzyszące o funkcji socjalnej, publicznej, kulturalnej i innej. Wszystko to po dziś dzień stanowi podstawę struktury urbanistyczno-architektonicznej miasta i jest wyrazistym, charakterystycznym znakiem miejskiego i pozamiejskiego krajobrazu tej części Istrii. W samym mieście, a zwłaszcza w szeroko pojętym otoczeniu, głównie na obszarach użytkowanych przez wiele lat przez wojsko, zasób zachowanej architektury obronnej jest zadziwiająco duży. Przez długie lata zasób ten nie był dostępny badaczom i stąd długo nie można

było prowadzić studiów nad jego wartością materialną i niematerialną. Z tych samych względów nie było też możliwe rozpoznanie i właściwa ocena ogromnego potencjału gospodarczego i kulturowego szeregu niezwykle atrakcyjnych miejsc przez wiele lat zajmowanych przez wojsko.

Dopiero zmiany polityczno-gospodarcze w latach 90. otwały możliwość prowadzenia systematycznej ewidencji i tworzenia programu badań. W następstwie możliwe jest także poszukiwanie skutecznych metod ochrony i sposobów nowego zagospodarowania tych, dotychczas wyizolowanych, zasobów historycznych i w większości wysoce zaniedbanych obszarów, z reguły rozmieszczonych na samym brzegu Adriatyku. Tym samym rozważać trzeba ich adaptację do współczesnych funkcji ważnych dla rozwoju gospodarczego miasta i regionu. Ze względu na system organizacyjny i niedostatki w kadrach służby konserwatorskiej w Chorwacji, wykonanie tych zadań okazało się trudne lub wręcz niemożliwe bez współpracy odpowiednich instytucji naukowych, a zwłaszcza uczelni. Jednak, integracja programów i uzgadnianie ich na szczeblu urzędów państwowych i władz uczelni z wielu względów nie były łatwe. Między innymi ważną przeszkodą utrudniającą sformułowanie wieloletniego programu takiej współpracy była fakultatywna forma praktyk studenckich – obecnie jedna z podstawowych form prowadzenia wspomnianych badań. Wprawdzie

pomocne okazały się nieformalne kontakty i niesformalizowana współpraca, ale z natury rzeczy miała ona charakter sporadyczny.

Poważniejszą współpracę pomiędzy Ministerstwem Kultury a odpowiednimi uczelniami podjęto w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, głównie po zakończeniu działań wojennych¹, kiedy wojsko stopniowo opuszczało ufortyfikowane tereny. W tym okresie okazało się, że ze względu na ogromne straty wojenne i brak wielu rodzimych specjalistów w dziedzinie odnowy dziedzictwa kulturowego, niezbędne jest skorzystanie z pomocy i doświadczeń profesjonalistów i naukowców z uczelni i instytucji z innych krajów europejskich. Tego rodzaju pomoc organizowana była głównie poprzez UNESCO, ale oferty wsparcia ze strony specjalistów i uczelni niektórych państw europejskich kierowane były także bezpośrednio do Ministerstwa Kultury Republiki Chorwacji. Trzeba przy tym zaznaczyć, że jedne z pierwszych ofert napłynęły właśnie z Polski. Jako jedną z możliwych form współpracy i wymiany doświadczeń wybrano międzynarodowe warsztaty studentów architektury i budownictwa, w których, wraz z pracownikami chorwackiej służby konserwatorskiej i studentami rodzimych uczelni, uczestniczyli studenci i pracownicy naukowcy Politechniki Krakowskiej i Politechniki Świętokrzyskiej w Kielcach. Prace zapoczątkowano w roku 1994 w regionach najbardziej

dotkniętych wojną, na wschodzie i południu Chorwacji: w Slavonii (Osijek, Lipik) i w rejonie Dubrownika (Konavle). W tymże roku, w ramach warsztatów, zainaugurowano prace badawcze nad architekturą obronną, a od roku 2001 prace te koncentrują się głównie na obszarze Twierdzy Pula, gdzie, ze względu na nowe okoliczności znacznej redukcji sił zbrojnych, przebiegał proces reorganizacji i demilitaryzacji. Tu właśnie, większość powojennych terenów pozbawiona funkcji i bezpośredniego nadzoru (choć formalnie nadal pod zarządem Ministerstwa Obrony, albo regionalnej lub lokalnej władzy), podlega niebywałej dewastacji w niedostatku koncepcji o ich przeznaczeniu, a w oczekiwaniu ofert od zainteresowanych inwestorów. Stan ten pogłębia opieszałość procesu podejmowania decyzji związanych z przenoszeniem kompetencji w sprawie zarządzania tym specyficznym państwowym majątkiem, a dotąd, choćby chwilowym zagospodarowaniem.

Na wybór miejsc warsztatów i tematów decydujący wpływ jednak miały potencjalne plany inwestycyjne w stosunku do historycznych obiektów opuszczanych przez wojsko i obszarów, które znalazły się poza zakresem zainteresowania władz wojskowych. Dlatego pierwszym programem objęta była wyspa Mali Brijun, która z wielu względów, po odejściu wojska, już z początkiem lat 90. XX wieku, stała się magnesem przyciągającym interesujących

z punktu widzenia władz inwestorów. Ponieważ wyspa ta znajduje się na obszarze jednego z ośmiu parków narodowych Chorwacji, była to zarazem inauguracja programu edukacyjno-naukowego Parku Narodowego Brijuni, przewidzianego w rządowym programie rozwoju i rewitalizacji.

Wyspa ta jest jedną z czternastu wysp małego archipelagu (w jego składzie dwie większe i 9 małych wysepek) położonego w pobliżu Puli mającego przez wiele wieków ważne znaczenie strategiczne. Dokumentują to liczne zachowane budowle obronne lub ich resztki pochodzące z niemal wszystkich ważniejszych okresów historycznych. W większości są to jednak obiekty z czasów Monarchii Austro-węgierskiej, należące do rozwiniętego systemu obrony Puli, która w połowie XIX wieku przejęła rolę głównego portu i austriackiej bazy wojennej na Adriatyku. Umocnienia na wyspie Mali Brijun miały za zadanie obronę przedpola i dostępu do portu od strony morza, a zarazem ochronę floty wojennej zakotwiczonej w Kanale Fażanskim. Choć ze względów strategicznych wyspa ta była pod zarządem wojska aż po nasze czasy, nie miało to większego wpływu na odziedziczony krajobraz kulturowy. Aczkolwiek widocznie zaniedbany, krajobraz ten niemal w całości prezentuje historyczne założenie i reprezentatywne typowe obiekty obronne w jego składzie (fort o nietypowym kształcie i bateriami broni ciężkiej, wyrzutnia torpedo-

wa i bateria moździerzy oraz drugie baterie w rozproszonej kompozycji stanowisk ogniowych i budowli schronowych), bez względu na ich zachowanie, wraz z oryginalnymi detalami wyposażenia, a w tym i unikatowym uzbrojeniem.

Celem jasno zdefiniowanego programu warsztatów była wymiana informacji i szkolenie w zakresie: kompletowania dokumentacji historycznej i technicznej, wykonywania dokumentacji stanu zachowania budowli i ich wyposażenia oraz badania krajobrazu fortecznego, a także sporządzania wszelkich studiów i analiz służących identyfikacji, klasyfikacji i waloryzacji zasobów architektury obronnej wznoszonej od końca XIX wieku do I Wojny Światowej. Celem było także gromadzenie materiałów do sporządzania projektów rewaloryzacji i propozycji adaptacji obiektów do nowych potrzeb oraz do tworzenia koncepcji zagospodarowania terenu wyspy.

W pierwszych latach w warsztatach tych uczestniczyli adepci sztuki konserwatorskiej i studenci architektury, a w latach następnych także studenci innych kierunków: architektury krajobrazu, historii sztuki, budownictwa, geografii, a nawet sztuk plastycznych. Od samego początku program edukacyjny i prace terenowe prowadzone przez krajowych i zagranicznych ekspertów, wspierane były wykładami seminaryjnymi na wybrane tematy związane z rozwojem historycznym, ochroną i metodami odnowy fortyfikacji

i krajobrazu fortecznego, a w skład obowiązkowego programu wchodzi i objazd naukowy.

Pozytywne doświadczenia i znaczenie warsztatów dla ochrony dziedzictwa kulturowego

Positive experiences and the importance of workshops for the cultural heritage protection

W 2011 roku na obszarze Twierdzy Pula odbyły się już dziesiąte warsztaty. Od roku 2001 w realizacji programu, w pracach dotyczących pojedynczych fortyfikacji czy grup, w systemie Twierdzy Pula uczestniczyło przeszło dwustu studentów z wielu krajów europejskich: z Polski, Włoch, Słowenii, Ukrainy, Bośni i Hercegowiny i oczywiście Chorwacji. Towarzyszyli im opiekunowie naukowcy i eksperci z dziedziny architektury obronnej ze środowisk naukowych Krakowa, Wrocławia, Warszawy, Wenecji, Werony, Lublany i Charkowa. Prace uczestników, zorganizowanych w grupy tematyczne, powołane do różnych zadań, stanowią ogromny wkład do badań nad architekturą obronną Chorwacji. Na wysoką oce-

nę zasługuje wielki wkład warsztatów w metodykę badań nad rozwojem architektury obronnej, zwłaszcza złożonych systemów obronnych, a także w nurt poszukiwań stosownych rozwiązań w zakresie adaptacji tego rodzaju zabytków do nowych funkcji. Trzeba docenić także wielki wpływ warsztatów na świadomość studentów co do znaczenia sztuki fortyfikacji dla rozwoju konstrukcji i materiałów budowlanych.

Warsztaty okazały się bardzo pożytecznym sposobem badania integralnych zasobów krajobrazu fortecznego. Ogromne znaczenie miała tu wymiana doświadczeń i metod pracy między środowiskami naukowymi wielu krajów.

To wszystko przyczyniło się do poszerzenia bazy danych i zasobów dokumentacji oraz wniosło szereg interesujących idei co do możliwości zagospodarowania struktur budowlanych i terenów oraz rozwiązywania detali.

Program warsztatów i w tych ramach organizowane akcje popularyzacyjne (wykłady i wystawy), ukazały władzom lokalnym i społeczeństwu niedoceniane dotąd wartości architektury i krajobrazu fortecznego oraz pobudziły różne środowiska do akcji ochrony, rewaloryzacji i rekultywacji. Ponadto warsztaty zmobilizowały władze miejskie Puli do powołania specjalnej rady, której zadaniem jest troska o stosowną waloryzację i ochronę fortyfikacji miasta. Trzeba także podkreślić, że warsztaty były pierwszym krokiem w kierunku kre-

owania wspólnej polityki w dziedzinie badań, waloryzacji, klasyfikacji, ochrony i prezentacji historycznych systemów obronnych, nie tylko na szczeblu lokalnym, ale również krajowym. Nie bez znaczenia jest fakt, że z uwagi na międzynarodowy charakter warsztatów i układy regionalnych stref kulturowych, problemy te zyskały rangę międzynarodową.

Zgodnie z założeniami, dziesięcioletnie doświadczenia w organizowaniu prac terenowych i badawczych przez Zarząd Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Ministerstwa Kultury Republiki Chorwacji owocują dobrym przygotowaniem studentów do komunikacji zawodowej i współpracy interdyscyplinarnej.

Równocześnie warsztaty okazały się bardzo dobrym poligonem doskonalenia metod edukacji profesjonalnej na różnych kierunkach studiów, w dziedzinie ochrony i rewaloryzacji zabytków i krajobrazu kulturowego. Doświadczenia prac terenowych znalazły swoją kontynuację w kształtowaniu programów nauczania, co nierzadko wpływało na wybór tematów prac semestralnych, dyplomowych, a nawet doktorskich. W konsekwencji powstało wiele nader ciekawych opracowań – wiele propozycji rozwiązań dla zabytków architektury obronnej i krajobrazu fortecznego. Wspomniane prace, wraz z obszerną dokumentacją, mogą być dobrym gruntem do rozważań nad metodami rehabilitacji obiektów fortecznych i rekultywacji obszarów powojennych, a ponadto

w przyszłości mogą być punktem wyjścia do podejmowania decyzji, czy też do sporządzania planów i projektów na szczeblu lokalnym, regionalnym i państwowym.

Znaczenie warsztatów dla systemu edukacji

Importance of workshops for the education system

Już pobieżne spojrzenie na współczesny system kształcenia na wyższych uczelniach w Chorwacji pozwala dostrzec przewagę nauczania teoretycznego nad szkoleniem praktycznym. W przypadku studiów technicznych jest to bardzo wyraźny niedostatek. Dlatego też na tych kierunkach coraz częściej pojawiają się tendencje do powiększenia zakresu aktywności praktycznej, wspierane przez wprowadzany obecnie boloński system nauczania². Niestety, dążenia te z wielu względów, przede wszystkim z powodu ograniczeń finansowych, mają zbyt często jedynie deklaracyjny charakter. Niezwykle często zdarza się, że zakres wiedzy zdobyty na warsztatach nie jest w ogóle uwzględniony w formalnych programach studiów. Zazwyczaj formalne programy dydaktyczne nie przewidują dostatecznej liczby godzin. Nie tworzy się też odpowiednich warunków do przekazywania potrzebnej wiedzy i kształcenie umiejętności, choćby w minimalnym zakresie.

Dla ilustracji można przytoczyć choćby różnice programowe między różnymi kierunkami studiów na uczelniach chorwackich w zakresie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego: od całkowitego ignorowania i nauczania wyłącznie teoretycznego do pewnych ograniczonych form nauczania praktycznego. Jest to podejście wysoce dysfunkcyjne i niestety znajduje to swe odbicie w stanie zachowania historycznych budowli, a w ostateczności także w stanie krajobrazu kulturowego jako całości.

Przykładowo można zauważyć, że w programach kształcenia przyszłych historyków sztuki, przy bogatym obowiązkowym programie teoretycznej wiedzy, całkowity jest brak ich przygotowania do praktycznych zadań³. Ten fakt staje się bardziej dramatyczny, jeśli mamy na uwadze, że absolwenci tego kierunku studiów stanowią większość kadry konserwatorskiej zatrudnionej w służbie ochrony zabytków.

Tymczasem programy dydaktyczne na studiach architektury przyszłym architektom w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturowego zapewniają jedynie minimum wiedzy teoretycznej, a tylko w indywidualnych przypadkach odpowiedni zakres zajęć praktycznych związanych z tą problematyką i to nie w pełnym zakresie. Potrzeba praktycznych zajęć we wspomnianej dziedzinie zaspakajana jest poprzez organizację wakacyjnych zajęć w terenie. Niestety, zajęcia letnich szkół dla

studentów architektury nie są obowiązkowe⁴.

Natomiast wyjątkowo duże braki można odnotować w edukacji inżynierów budowlanych, którzy w czasie studiów prawie nie spotykają się z problematyką ochrony zabytków⁵. Jednak w ostatnich latach sytuacja ulega pewnej poprawie, ponieważ studenci Wydziału Budownictwa Politechniki w Zagrzebiu na studiach drugiego stopnia mają możliwość wyboru, jako tematu pracy dyplomowej, zagadnień związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. W takich przypadkach studenci mają możliwość korzystania z wykładów na temat dziedzictwa kulturowego. Warto podkreślić, że program wykładów, choć nie są one obowiązkowe, jest nieco szerszy niż ten obowiązkowy na studiach architektonicznych. Niestety, program ten nie przewiduje zajęć praktycznych przygotowujących do pracy zawodowej. Stąd pewien postęp w kształceniu inżynierów budowlanych należy jednak uznać za wysoce niewystarczający. Między innymi nie mają formalnego i praktycznego przygotowania do wykonywania dokumentacji stanu technicznego i projektów dla zabytkowego budownictwa chociaż Ustawa o robotach i działalności architektonicznej i inżynierskiej w planowaniu przestrzennym i budownictwie⁶ im to umożliwiała. Dlatego warsztaty dla wielu przyszłych inżynierów są wyjątkowym sposobem przygotowania do pracy zawodowej.

Na wielu uczelniach w Chorwacji praca zespołowa najczęściej jest całkiem zaniedbywana, a w większości prawie niemożliwa, chociaż w wypadku studiów technicznych wręcz pożądana. Przecież działalność projektowa czy planerska jest multidyscyplinarnym procesem komplementarnych profesji.

Praktyczny sposób nauczania ważny jest szczególnie na tych stanowiskach pracy, gdzie od pracownika o danej specjalności, natychmiast po ukończeniu studiów, oczekuje się praktycznego zaangażowania. To właśnie w trakcie warsztatów, seminariów i zajęć podejmowanych w ramach letnich szkół student może skonfrontować teoretyczną wiedzę z praktyką i nabyć nowych, cennych umiejętności zawodowych. Dlatego warsztaty i letnie szkoły są jednym z najbardziej efektywnych i często jedynym sposobem praktycznego przygotowania studentów do zawodu, jaki realizowany jest w toku całych studiów. Tak więc zalet edukacji poprzez warsztaty nie da się przecenić.

Oprócz wzbogacania programu nauczania, warsztaty to doskonała okazja do nieformalnych kontaktów między wykładowcami i studentami. Wspólna praca, nielimitowana sztywnym programem zajęć, daje szansę tworzenia lepszych relacji i twórczych interakcji. Toteż propozycja Ministerstwa Kultury dotycząca uczestnictwa studentów Wydziału Budownictwa Politechniki w Zagrzebiu w warsztatach na wyspach

Brijuni była dobrze przyjęta, zarówno przez władze jak i wykładowców tej uczelni.

Wnioski

Conclusion

Warsztaty studenckie organizowane od 10 lat przez Ministerstwo Kultury Republiki Chorwacji, poświęcone problemom ochrony i rewaloryzacji architektury i krajobrazu fortecznego pozwoliły na:

- poznanie przez studentów specyficznej kategorii dziedzictwa kulturowego i problemów jego ochrony,
- pozyskanie przez służby konserwatorskie i stałe poszerzanie bazy danych i dokumentacji dziedzictwa kulturowego tego rodzaju,
- włączenie studentów w realizację praktycznych zadań konserwatorskich podejmowanych przez instytucje i służby do tego powołane,
- zdobywanie przez studentów wiedzy, a także kształcenie i sprawdzanie umiejętności w zakresie prac dokumentacyjnych, opracowywania rezultatów prac terenowych oraz prowadzenia prac studialnych i projektowych,
- integracja i komunikacja między uczestnikami pochodzącymi z różnych środowisk zawodowych i kulturowych,
- przygotowanie uczestników do pracy w interdyscyplinarnych

i międzynarodowych zespołach badawczych i projektowych.

Rejon obronny Twierdzy Pula to obiekt o ogromnej wartości lecz także wielkiej złożoności struktury. Jako taki, jest niezmiernie trudny do zabezpieczenia, ochrony i właściwej adaptacji. W nowych warunkach ustrojowych, w obliczu nowego podejścia do gospodarki przestrzennej, obiekt ten „zadaje” wiele pytań i oczekuje odpowiedzi ze strony wielu profesjonalistów biorących udział w kształtowaniu krajobrazu i zarządzaniu jego zasobami. Dla sprostania tym zadaniom niezmiernie ważne jest przygotowanie zawodowe, które w dużej mierze zależy od procesu edukacji i to w wielu zakresach wiedzy i umiejętności. Do edukacyjnych walorów omawianych warsztatów zaliczyć należy:

- możliwość pozyskania wiedzy o dziedzictwie kulturowym przez studentów tych kierunków, których programy nie zawierają wiedzy tego rodzaju. Jest to szczególnie ważne w odniesieniu do tych profesji, które zgodnie ze swymi uprawnieniami ustawowymi mają możliwość podejmowania zadań związanych z ochroną zabytków i krajobrazu kulturowego,
- możliwość pozyskania umiejętności praktycznych z zakresu sporządzania dokumentacji badawczej i tworzenia projektów związanych z zabytkami przez studentów, którzy w ramach programów studiów uczą się wyłącznie teorii,

- możliwość wymiany doświadczeń między studentami i nauczycielami akademickimi różnych uczelni chorwackich i zagranicznych.

Zofia Mavar

Ministerstwo Kultury Republiki Chorwacji
Ministry of Cultural Republic of Croatia

Dražen Arbutina

Politechnika w Zagrzebiu
Polytechnic of Zagreb

Przypisy

¹ Wojenna agresja Srbije na teritorium Chorwacji, walka o niepodległość (1991–1995) i okres reintegracji okupowanych części kraju (do 1998).

² Chorwacja Deklarację Bolońską podpisała w 2001 roku, a proces wdrażania jej postanowień w system szkolnictwa wyższego zapoczątkowano w 2005 roku przystosowaniem wszystkich programów studiów.

³ Zob. www.ffzg.unizg.hr/programi/dok/povijest-umjetnosti_preddiplomski.rtf i www.ffzg.unizg.hr/programi/diplomski/Povijest%20umjetnosti.rtf.

⁴ Zob. www.arhitekt.unizg.hr/_af/_hr/nastava/.

⁵ <http://info.grad.hr/gf/index.asp?pid=137> i <http://www2.tvz.hr/strucni-studij-graditeljstva/nastavni-plan-i-program/>.

⁶ Zakon o arhitektonskim i inżynjerskim poslovima i djelatnostima u prostornom uređenju i gradnji z dnia 7. 05. 2011 (Narodne novine nr. 152/2008, 49/2011).